

- Деятельность Черниговского губернского земства по переселению за 1909 г. – Чернигов, 1910. – С. 228.
15. ЦДА України. – Ф. 322. – Оп. І. – Спр. 216 – 218.
 16. Переселение из Черниговской губернии в 1909 – 1911 гг. – Чернишов, 1913. – 95 с.
 17. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 янв. 1897 г. – СПб., 1905. – Ч. II. – 256 с.
- Павлюк С.П., Горинь Г.Й., Кірчева Р.Ф. Українське народознавство. – Львів 1994. – 150 с.

Ярослава Каташинська
(м. Київ)

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ПРИВАТНИХ ТОРГІВЕЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921 – 1929 РР.)

Досліджуються норми і правила забезпечення організаційної структури приватних торговельних закладів у роки нової економічної політики.

Исследуются нормы и правила обеспечения организационной структуры частных торговых заведений в годы новой экономической политики.

Вивченню історії приватного підприємництва України в роки НЕПу присвячені роботи сучасних авторів: О. О. Сушка, К. В. Лобач, М. М. Олійника, Ю. П. Волосника, Л. Г. Шкодіної [1]. Питання ж нормативно-правового забезпечення організаційної структури приватних торговельних закладів не було розглянуто з достатньою повнотою, що й обумовило необхідність більш детального та всебічного його вивчення.

Завданням дослідження є виявлення конкретно історичних форм приватної торгівлі України, визначення її особливостей, статусу та організаційного поширення.

Джерельну базу складають архівні матеріали та господарські документи, збірники постанов законодавчих органів радянської держави, а також періодичні видання часів НЕПу.

Приватна торгівля легально була знищена декретом 21 листопада 1918 р. [2]. Звичайно, хоч і в прихованому вигляді, організаційні форми приватної торгівлі існували навіть в роки “воєнного комунізму”, тобто у формі так званого мішочництва. Це видно, наприклад, з даних про те, що в 1918 – 1919 рр. із всього хліба, борошна і крупи, які споживалися міським населенням, більше половини постачалися не Наркомпродом, а мішочниками [3]. Представляючи дрібний тип роздрібною торгівлі, вона

посідала ключове місце в продуктозабезпеченні міста, виконуючи у такий спосіб важливу соціально-економічну функцію, незважаючи на офіційну заборону та карально-репресивні акції держави. Легалізація приватної торгівлі вивела з підпілля підприємницьку діяльність, з'явилася так звана нова буржуазія-промисловці-фабриканти, торговці-оптовики, біржові маклери.

19 квітня 1921 р. Раднарком України ухвалив декрет про дозвіл вільного обміну, купівлі і продажу виробів сільсько-господарської продукції, що залишилась у населення після виконання натурального податку [4]. Ці операції дозволялися кооперативним товариствам, споживчим сільськогосподарським і доморобним об'єднанням і могли проводитися як на ринках і базарах, так і в інших місцях, з рундуків і в закритих приміщеннях [5]. Купувати і продавати продукти сільського господарства та обмінювати їх на промтовари дозволялося виключно в губерніях, що виконали “продрозверстку” 1920 – 1921р. або були звільнені від її виконання [6].

12 липня 1921 р. НКВС УСРР опублікував “Тимчасове положення про приватну торгівлю продуктами ремісничої і фабричної промисловості, сільського господарства” [7]. Продавець повинен був мати посвідчення від відділу управління торгівлі, яке видавалося всім прохачам, крім спекулянтів, трудомобілізованих, неповнолітніх (до 16 років) [8].

Навесні 1921 р. активізувалася базарно-ринкова торгівля, а також дрібна розносна торгівля. “Всі звіти, – писалось в огляді звітів економзасідань на 1 січня 1922 р., – незмінно відзначають дрібний характер приватної торгівлі, “коли торгують з рук, з лотків, з возів, з землі” [9]. Якщо до Першої світової війни переважала лавочна торгівля із закритих приміщень, то на початку відбудовчого періоду перше місце зайняла роз'їздна і палаточна торгівля, яка становила 70% загальної кількості всіх торгових підприємств [10]. Останнє місце займала лавочна торгівля.

12 серпня 1921 р. РНК УСРР видав постанову “Про боротьбу з незаконним продажем сільськогосподарських продуктів”, яка мала виразну воєнно-комуністичну спрямованість, тобто запровадила строгі обмеження в торгівлі. Якщо селянин продавав власну продукцію до виконання продподатку, то його заарештовували і судили як “злісного порушника закону”, а товар конфісковували [11]. Довідка сільської ради чи іншої владної структури про виконання дрібним товаровиробником продподатку не звільняла його від адмінстягнення навіть тоді, коли він торгував продукцією сусіда, який не виконав обсягу оподаткування.

За даними Наркомпроду восени 1921р. було вибрано 53976 промислових свідоцтв на право торгівлі [12]. Одержання дозволу на торгівлю забезпечувало правову базу, а організаційно-господарські справи (помешкання, товаропостачання) власник торгового закладу вирішував самотужки. Проблеми виникали з орендою приміщень для крамниць.

Внаслідок денационалізації промислових підприємств можливість їх отримання була високою. В той час колишніх помешкань приватної торгівлі, у яких перебували державні структури, повертати майже не вдавалося. 14 квітня 1922 р. Українська економічна рада ухвалила постанову, яка дозволяла оренду приміщень державних установ [13]. Орендні підприємства юридично залишалися власністю держави, яка передавала їх у користування приватним особам. Основна маса торгових приватних підприємств орендувала помешкання. В 1922 – 1923 рр. її застосовували 138821 підприємство, у тому числі й державно-кооперативні з тим, щоб поповнити бюджет комунгоспів, а в 1924 – 1925 рр. – 101226 закладів торгівлі [14].

Декрет РНК УСРР від 22 червня 1922 р. “Про торгівлю” передбачав спрощення процедури одержання права на торгівлю [15]. Спеціальні свідоцтва, що видавалися органами міліції, скасовувалися, а достатньою підставою для відкриття торговельних закладів вважалось отримання патенту і реєстрація його в районній міліції [16]. З “виборкою” патенту на території УСРР дозволялося торгувати товарами, купівля-продаж яких не заборонялася діючими законами. Торгівці були зобов’язані зареєструвати її по формі, встановленій НКВД в районній міліції по місцю знаходження торговельного закладу.

Правила і норми діяльності приватної торгівлі, що їх ухвалив уряд на початку НЕПу, діяли до 14 лютого 1923 р., коли ВУЦВК видав “Положення про державний промисловий податок” [17]. Ним, по-перше, встановлювалися хронологічні рамки господарського року (з 1 жовтня по 30 вересня), а по-друге, торгові підприємства поділялися на п’ять розрядів, у залежності від кількості найманих робітників [18].

До першого розряду відносили торгівлю одноособову без допомоги інших членів родини. Торгувати дозволялася на базарах, ринках, з рук, з невеликих лотків, мішків, посуду, козубів, кошиків. Торгівля за 1 розрядом дозволялася тільки дешевим крамом широкого вжитку, переліченого в особливому реєстрі [19].

До другого розряду відносили торгівлю однією особою або за допомогою одного члена родини з рухомих місць чималого розміру (скринь, столів, перевізних ящиків, возів, човнів). Вона проводилась на базарах, ринках, дозволялося торгувати з невеликих постійних помешкань (кіоски, будки, повітки, кутки, невеликі ятки), площею не більше 1 кв. сажень, в які не входили покупці. Приватна торгівля через службовця за 2 розрядом не дозволялася [20].

До третього входила торгівля з крамниць, які мали, крім дверей, не більше трьох вікон, що виходили на вулицю. Дозволялася торгівля у дворі чи на інших відкритих місцях, де крім продавця могло перебувати не більше чотирьох осіб (для аптек та деяких інших підприємств - 5 осіб).

До четвертого належали заклади напівгуртової торгівлі (згідно з термінологією Наркомфіну тут розуміється дрібна гуртова торгівля, тобто

продаж товарів виключно партіями вартістю від 25 до 1000 крб.). В крамниці могло бути зайнято не більше десяти осіб.

Нарешті, до п'ятого розряду віднесли торгові установи, які реалізовували товар великими партіями, ціна яких становила понад 1000 крб. кожна (роздрібна торгівля в магазинах, які займали більше п'яти світлих кімнат, кав'ярні, ресторани, транспортні контори) [21].

Торговцям по патенту першого розряду дозволялось торгувати різним дрібним за обсягом товаром: сільськогосподарська продукція, дрова, вугілля, глина, живність, вапно, крейда; печений хліб, сіль, риба, молочні продукти, фрукти (місцеві), овочі, зелень, дешеві ласощі, серпи, коси, сокири, ручний інструмент, сірники, цигарки, газети, книги, гуталін [22]. Торговцям другого розряду не дозволялося торгувати такими товарами як дорогоцінне каміння, вироби з срібла, золота, платини, бронзи за винятком дрібних і дешевих, не можна було торгувати антикварними речами, музичними інструментами, предметами санітарії і гігієни, натуральним хутром, шкіряними чоботами і черевиками, крім ношених [23].

Патентування торгівлі за розрядами певним чином визначило її організаційну структуру, права, функції та обов'язки, але не стримувало її поступального розвитку. Незважаючи на соціальні обмеження та бюрократичну тяганину, інерцію воєнно-комуністичних методів діяльності продорганів, приватні торговельні установи почали масово виникати в містах і селах України.

Інструкцією “Про торгівлю”, яку видав РНК УСРР від 27 червня 1924 р., надавалося право торгівлі всім громадянам, що мали патент. Для його отримання потрібно було пройти декілька установ: Наркомвнутрторг, Наркомюст та НКВС [24]. Для торгівлі друкарськими машинками, газетами і журналами необхідно було мати дозвіл уряду, але заборонялося торгувати у дні пролетарських свят, особливо спиртними напоями [25]. Для державної реєстрації торгового закладу відповідні органи збирали відомості про юридичних і фізичних осіб. Така вимога існувала з самого початку НЕПу, а в 1927 р. союзний уряд визнав обов'язковим занесення до торгового реєстру інформацію про власника приватного закладу [26].

На початку 1924 р. ставлення держави до приватника дещо змінилося. В резолюції 13 конференції РКП(б) (16 – 18 січня 1924 р.) головним завданням господарської політики партії, а отже й держави, визначилося “підтримка кооперації і розвиток держторгівлі, відвоювання ними на основі конкуренції позицій у приватного торгового капіталу” [27]. На 13 з'їзді РКП(б) (травень 1924 р.) ця теза набула ще категоричнішого забарвлення [28]. Йшлося про поетапне витіснення приватного торговця спочатку з оптової, потім з оптово–роздрібної сфери, і тільки потім – з роздрібу.

Наприкінці 1923 – на початку 1925 рр. держава вдалася до адміністративного тиску на приватника (податки, збори, обмеження в

постачанні товарами), негативно позначилася на ньому і “криза збуту. На початку 1925 р. знову постало питання про межі приватного підприємництва, оскільки промисловість повинна була ще виконувати допоміжну роль, а приватна торгівля доповнювати державну і кооперативну, щоб охопити наростаючий потік товарної продукції.

Отже, в 1925 р. призупинилось згорання приватної торгівлі, а потім почався її ріст – в селі на 80,% і місті – на 10,8% [29]. На кінець 1925 р. приватний торговець володів мало не всією мережею дрібної торгівлі, до 62% середньої та 1/3 великої торгівлі [30].

Таким чином, державне регулювання приватного підприємництва відбувалося економічними і водночас адміністративно-репресивними методами. Так, на початку НЕПу держава лояльно ставилася до приватного сектору, контролювала його розвиток, відслідковувала соціально-економічні тенденції. Друга половина 20-х років супроводжувалася застосуванням жорстких адміністративних методів, спрямованих на економічне обмеження та фактичне усунення приватника з господарського життя в Україні. Влада тимчасово дозволила функціонування приватної промисловості, торгівлі, використовуючи їхні економічні можливості, політично та ідеологічно не визнаючи самого інституту приватного підприємництва.

Сушко О. О. Непмани: соціально-історичний тип приватного підприємців в УСРР (1921 – 1929). – К., 2003. – 96 с.; Сушко О. О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921 – 1928 рр.): історико-теоретичнийспект: Автореф. дис... док. іст. н. – К., 2004. – 32 с.; Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921 – 1928): історико-теоретичний аспект. – К., 2003. – 251 с.; Лобач К. В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки). – К., 1994. – 42 с.; Олійник М. М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921 – 1929 рр. – Харків, 1998. – 128 с.; Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. – Харків, 2002. – 384 с.; Шкодін Л. Г. Приватне підприємництво в господарстві України (1921 – 1930 рр.) // Вісник Харківського університету № 401. Історія України. – Харків, 1998. Вип. 2. – С. 216 – 226.

Лященко П.И. Экономика торговли. – М., 1925. – С. 258.

Ларин Ю. Частный капитал в СССР. – М.: Л., 1927. – С.61.

Більшовик. Орган Київського Губревкому і губкому Комуністичної партії (більшовиків) України. 1921р. – 23 квітня, С.1.

ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 93.

Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 508. – Арк.1.

Так само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 508. – Арк. 5.

- Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. – К., 2003. – С.98.
- “Экономическая жизнь” – 1922 г. – 27 апреля.
- Дмитренко П. В. Торговая политика советского государства после перехода к НЭПу 1921 – 1924 гг. – М., 1971. – С.135.
- СУ України. – 1921. – №15. – С. 443.
- ЦДАВО України – Ф. 337. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 745. – Арк. 3.
- СУ України. – 1922. – №18. – С. 291.
- Вайнаваг Л. К вопросу об арендной плате за торговые помещения //Украинский экономист. – 1925 г. – 29 ноября.
- ЦДАВО України – Ф.2 – Оп. 2. – Спр. 378. – Арк. 8.
- Лобач К. В. Непмани на споживчому ринку України. – К., 1994, – С. 9.
- Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект. – К., – 2003. – С.98; ЗУ України. – 1923. – №6. – С. 109.
- ЗУ України. – 1923. – С.106; ЦДАВО Ураїни. – Ф. 1. – Оп. 2. – Т. 1. – Спр. 516. – Арк. 86.; Внутрішня торгівля України в I півріччі 1924 – 25рр. – Х., 1927. – С. 5.
- Внутрішня торгівля України в I півріччі 1924 25рр. – Х., 1927. – С. 5.
20. Там само.
- ЗУ України. – 1923. – С.106; ЦДАВО Ураїни. – Ф.1. – Оп.2. – Т. 1. – Спр. 516. – Арк. 86.; Внутрішня торгівля України в I півріччі 1924 25рр. – Х., 1927. – С. 5.
22. ЦДАВО Ураїни. – Ф.1. – Оп.2.– Спр. 932. – Арк. 83.;
23. Там само. Арк. 84.
- ЗУ України. – 1924. – №15. – С. 149.
25. Там само.
- Сушко О. О. Формування системи приватної торгівлі в Україні 1920-х рр. // Пам’ять століть. – №5. – 2003. – С.122.
- Лобач К. В. Непмани на споживчому ринку України. – С.11.
28. Там само.
- Игошкина М. В. Продовольственный налог – составная часть новой экономической политики, – Х., 1961. – С.46.
- ЦДАВО України. – Ф.2623. – Оп.1.– Спр. 3307. – Арк. 42.